

ڈاکٹر محمد حنیف چودھری بطور پنجابی ڈرامہ نگار، سفرنامہ نگار تے محقق: اک جائزہ

Abstract:

The man who is like a hundred years old institution in his personality; A walking encyclopedia of art, culture and literature of Punjab; A Ph.D. scholar at the age of 86 years; Dr. Muhammad Hanif Chaudhary is a renowned journalist, writer and researcher of Southern Punjab. Research, Poetry, Novel, drama, travelogue and short story are some prominent genres of his writings. His life story and creative work inspire every reader. Punjab government granted him “The Pride of Punjab” award to admire and appreciate his literary work. He is also known in foreign Punjabi literary circles of Canada and India. He is the only living Punjabi writer of this age whose work is honoured to be an academic research subject at M.Phil. and Ph.D. levels in different universities of Pakistan. This article presents a brief analysis of the selected work from three genres i.e. drama, travelogue and research among the several of his works. It discovers the main theme or the writer’s source of inspiration around which he fabricated most of his creations.

Keywords: *Personality, Culture and Literature of Punjab, Dr. Muhammad Hanif Chaudhary, Researcher of Southern Punjab, Poetry, Novel, drama, Travelogue, Short Story, Pride of Punjab*

پنجاب دی دھرتی نے علم تے ادب دے کھلے آسمان تے کئی چن تارے روشن کیے نیں۔
ایہناں وچوں کنیاں نے ایس دھرتی دی بولی نال اپنی محبت دے علمی تے قلمی اظہار نوں اپنی حیاتی دا

مقصد بنا لیا تے اوہ اپنے ایس عمل دی خوشبو نال مقامی ای نہیں سگوں بین الاقوامی سطح تے وی پچھانے گئے۔ بھادیس جنوبی پنجاب دا خطہ وسائل تے ترقی دے لحاظ نال ذرا کمزور اے پر ایتھے دس والے تخلیق کار لکھاری اپنی علمی تے ادبی خدمات دے حوالے نال اپنے علاقے داماں بن دے آئے نیں۔ البتہ اوہناں دیاں ادبی خدمات نوں بھروسے طریقے نال سامنے لیاون دی لوڑ اکثر محسوس ہوندی اے۔

حنیف چودھری ہوریں جنوبی پنجاب دے خطے دی اک ایسی ہی شخصیت نیں کہ جیہناں دے کم دا احاطہ کر کے انسان متاثر ہونیاں بغیر رہ نہیں سکدا۔ اپنے کئی طرح دے تخلیقی تے تحقیقی کم دے حوالیاں نال حنیف چودھری اپنی ذات اچ اک شخصیت توں زیادہ اک ادارہ نظر آندے نیں۔ حنیف چودھری دی زندگی علم و ادب دی محبت تے عملی جدوجہد دی اک نادر مثال اے۔ 1947ء دے بٹوارے ویلے دے اٹھارہ سالہ حنیف چودھری نوں زندگی بلوائیاں تے فسادیاں توں اپنی جان بچان لئی دوڑن تے مجبور کردی اے تے اچ توے ورہیاں دا حنیف چودھری بہاؤ الدین زکریا یونیورسٹی اچ اپنے ہفتہ وار پنجابی زبان دے لیکچر تے اپڑن لئی میٹر و سٹیشن ول دوڑ رہیا ہوندا اے۔

زندگی دی دوڑ دے ایہناں دو سریاں وچالے وی حنیف چودھری لئی آرام کرن تے سہا کدھن لئی کوئی مقام نظر نہیں آندا۔ اوہ فکر روزگار دے نال نال اپنے تخلیقی خیالات نوں وی اپنے خون جگر نال سینچدے رہے۔ ہجرت تے ہجرت دے روگیاں دے دکھ حنیف چودھری دی تخلیق دی ہر پرت وچ محسوس کیتے جاسکدے نیں۔ سادہ مزاج پر ڈونگھیاں سوچاں دا راہی حنیف چودھری زندگی دے منشور وچوں جد اپنے فکر و عمل دی روشنی گزاردا اے تے دیکھن آلیاں نوں کنیاں رنگاں وچ رنگی ہوئی اک قوس قزح نظر آندی اے۔ ایہناں شوخ رنگاں وچوں کوئی رنگ اوہناں دی ہجرت ویلے دی اوکڑاں بھری مڈھلی جدوجہد دا اے، کوئی رنگ اوہناں دی صحافتی خدمات نال جگمگا رہیا اے، کسے رنگ وچ سانوں اک افسانہ نگار ملدا اے تے کدھرے ساڈی ملاقات اک ڈراما نگار، سفر نامہ نگار، محقق، طالب علم، صوفی، درویش یا معلم نال ہو جاندی اے۔ ایہ اوہناں دی ایس رنگ رنگ شخصیت دا کمال اے کہ اوہناں دی حیاتی وچ ای اوہناں تے پہلاں ایم فل لیول تے ہن پی ایچ ڈی دی سطح تے تحقیقی کم دی ضرورت محسوس کیتی گئی اے۔ موجودہ مقالے اچ اوہناں دی شخصیت دے کجھ پہلوواں دے کجھ کماں دا جائزہ پیش کیتا گیا اے یعنی:

- 1- مجموعہ مقالات ”افتادہ تحریریں“ وچ حنیف چودھری دا پیش کردہ تحقیقی کم
 - 2- ”بھارت پھیری“ دے ناں نال لکھیا گیا سفر نامہ
 - 3- ریڈیو پاکستان ملتان لئی لکھے گئے ریڈیائی ڈرامے
- مجموعہ مقالات ”افتادہ تحریریں“ وچ حنیف چودھری دا پیش کردہ تحقیقی کم

حنیف چودھری دی لکھی ہوئی کتاب ”افتادہ تحریریں“ اصل وچ اوہناں دے لکھے ہوئے تحقیقی مقالیاں دا مجموعہ اے۔

1- پہلا مقالہ ”سنایا رات کو قصہ جو ہیر رانجھے کا“ وارث شاہ دی تحریر کیتی ہوئی قصہ ہیر رانجھاتے کیٹی گئی تحقیق اے۔ اپنے ایس تحقیقی مقالے وچ حنیف چودھری نے ہیر وارث شاہ دے قصے نوں پنجابی وچ لکھن والے تمام لکھاریاں دے ناں ترتیب نال لکھے نیں تے ایہ وی تفصیل نال دیا اے کہ ایہ قصہ کس کس زبان وچ ترجمہ ہو چکیا اے۔ سرائیکی تے سندھی زبان دے جیڑے شاعراں نے ایس قصے دا ترجمہ کیتا اوہناں دے ناں تے قصے دا حوالہ وی حنیف چودھری دے ایس تحقیقی کام دا حصہ اے۔

2- حنیف چودھری تحقیقی کوشش ”تاریخ ملتان کے ماخذات میں مشاکلت“ ملتان دی قدیم دھرتی دے ناں تے تاریخ بارے موجود کئی روایات دی چھان پھٹک دا نتیجہ اے۔ اوہناں نے منشی عبدالرحمن دی نوشتہ ”تاریخ ملتان“ وچ لکھے گئے ملتان دے مختلف ناواں تے اوہناں دے مڈھ بارے بحث کیتی اے۔ حنیف چودھری نے منشی عبدالرحمن دی کتاب وچ پیش کیتے جان والے ماخذات تے تحقیق کردیاں ہونیاں لکھیا اے:

”یہ روایت درج ہے کہ نوغ کے طوفان کے وقت ملتان آباد تھا۔ یہ روایت بالکل ایسے ہی ہے جیسے کوئی یہ لکھ دے کہ حضرت آدمؑ اپنی شریک حیات حوا کو تلاش کرتے کرتے ملتان کے راستے سرزمین عرب پہنچے۔ کیا یہ بات تاریخ کا حصہ بن سکتی ہے۔“ (1)

3- حنیف چودھری دا مضمون ”تاریخ پنجاب کا قدیم ترین قلمی نسخہ“ اوہناں دی پنجاب تے پنجابی زبان نال انسیت نوں ظاہر کردا اے۔ اپنے ایس مقالے وچ اوہ انگریزاں دی آمد تے پنجاب تے قبضے دے بعد پنجاب دی صورت حال دے حوالے نال گل کردے نیں کہ اوس وقت انگریز حکومت نے لدھیانہ دے اک دانشور غلام محی الدین دے ذمے پنجاب دی مکمل تاریخ لکھن دا کم لایا۔ ایس کم نوں 1840ء وچ فارسی زبان وچ تاریخ پنجاب دے ناں نال مکمل کیتا گیا۔ حنیف چودھری ہوراں ایس نسخے بارے بھرویں جانکاری کرائی۔

4- حنیف چودھری دا مقالہ ”تاریخ ملتان کے نئے اوراق“ ملتان دی قدیم دھرتی دے ناں تے ایہدے مشہور چھ دروازاں دی بارے وچ کیتی گئی چھان پھٹک دا نتیجہ اے۔ لوہاری دروازے دے حوالے نال بہت ساری روایتاں نوں اکٹھا کر کے ناں تے تحقیق کیتی گئی اے۔

”ملتان کے دروازوں کے بارے میں اب تک جو تحقیقی کام ہوا ہے اس کا زیادہ تر انحصار ’تاریخ مخزن پنجاب‘، ’تواریخ ملتان‘ اور ’ملتان گزٹیر‘ سمیت بعض دوسرے سفر ناموں پر ہے۔ ملتان کی تاریخ کے کئی مرتبین نے اپنے تحقیقی کام میں فرضی

داستانوں سے بھی کام لیا ہے۔“ (2)

5- حنیف چودھری دے تحقیقی مقالے ”مدفون تہذیبوں کے آشنا“ وچ مرزا ابن حنیف دی زندگی تے اوہناں دے کم تے تحقیق کیتی گئی اے۔ ابن حنیف ہوریں اک مشہور محقق تے ماہر آثار قدیمہ سن۔ ابن حنیف دیاں مشہور کتاباں وچ ”ہزاروں سال پہلے“، ”گلگامش کی داستان“، ”تخلیق کائنات (قدیم عراقیوں اور یونانیوں کی نظر میں)“، ”سات دریاؤں کی سرزمین“، ”مصر کی قدیم مصوری“، ”دنیا کا قدیم ترین ادب“، ”بھولی بھری کہانیاں“ تے ”مصر کا قدیم ادب“ شامل نیں۔

6- ”توہمات اور لوک عقیدے“ وچ حنیف چودھری ہوراں نے ساڈے معاشرے وچ عام پائے جان والے عقیدیاں بارے لکھیا“ اے۔ اسلام وچ ایہناں توہمات دی کوئی جگہ نہیں اے پر ان پڑھ تے کمزور عقیدے دے لوگ بہت سارے شگون تے بدشگونی دیاں گلاں تے یقین رکھدے نیں۔

7- ”پنجابی کہانی کی ابتدا اور ارتقاء“ وچ حنیف چودھری نے جوشوا فضل دین، سجاد حیدر، صادق قریشی، آغا اشرف، فارغ بخاری، اکبر لاہوری، عبدالمجید بھٹی، رفیع پیرزادہ، افضل احسن رندھاوا، سلیم خان گی، نواز، رفعت اور حسین شاد ورگے عظیم کہانی کاراں دے کم دی تفصیل تے موضوعات دا جائزہ پیش کیتا اے۔ ایس تحقیقی کم وچ پاک بھارت جنگ دے دوران مختلف رجحانات، نظریات تے اختلافات دے حامی لوکاں دی ایکائی دی گل کیتی گئی اے۔ مارشل لاء تے 1971ء وچ سقوط ڈھاکہ دے پاکستانی کہانی تے اثرات دا جائزہ وی لیا گیا ہے۔

بھارت پھیری (سفر نامہ):

حنیف چودھری نے اپنا پنجابی سفر نامہ ”بھارت پھیری“ دے عنوان نال 1997ء وچ لکھیا۔ اوہناں دا ایہ سفر 3 مئی 1981ء نوں شروع ہو یا جدوں اوہ بھارت جان لئی لاہور پہنچے۔ ایہ سفر نامہ اک مہینے دے بھارت دے سفر اُتے مشتمل اے۔ حنیف چودھری دیاں تحریراں وچ سب توں بنیادی جزو ہجرت دا موضوع اے۔ سفر نامے دے دوران اوہناں دی تمام تر توجہ اپنے آبائی گھرتے اپنیاں یاداں دے ارد گرد گھمدی اے۔ حنیف چودھری دا سفر نامہ ہجرت دیاں یاداں تے دکھاں نوں نمایاں کردا اے۔ ایہدے وچ قاری نوں ہجرت توں پہلاں دا سانجھا معاشرہ وی نظر آؤندا اے جیہدے وچ مسلمان، سکھ تے ہندو سب مل جل کے رہندے سن۔ ڈاکٹر عطر سنگھ ایس سفر نامے دے بارے وچ اپنے خیالات انج بیان کردے نیں:

”دھرتی، بولی تے سمیٹا چار دیاں سانجھاں، دھارمک تے سیاسی سانجھاں نالوں

ودھیر بلوان ہن۔ ایہو ہی کارن ہے کہ حنیف چودھری دا سفر نامہ ساڈے دکھاں

نوں اجاگر کر دیا ہے۔“ (3)

حنیف چودھری اپنے گھر دی تلاش وچ نکودر گئے پراوتھے جا کے اوہناں نوں ایہ ویکھ کے بڑی مایوسی ہوئی پئی اوہناں دی بستی نوں ڈھا کے اوتھے کھیت بنا دتے گئے نیں تے اوتھے اوہناں دی یاد دا کوئی وی حوالہ موجود نہیں اے۔

”میرے ماضی دا سونے رنگ سفنا او دوں کرچی کرچی ہو گیا جدوں میریاں اکھاں سائمنے اجڑیا بکڑیا پنڈ آ گیا۔ سوسوا سو گھراں دے ایس پنڈ نوں ڈھا کے اوتھے کنک نیجی ہوئی سی۔ اوتھے نہ میرا گھری، نہ حویلی۔ اے میرے گھر دیو کندھو، مینوں اڈیکے بناں تساں کتھے چلیاں گیناں او؟“ (4)

حنیف چودھری نے ”بھارت پھیری“ وچ واقعات نگاری اُتے بھرپور توجہ دتی اے۔ ہر واقعہ مکمل باریکیاں نال بیان کیتا اے۔ ایس سفر نامے وچ تمام واقعات اپنی اپنی جگہ کسے نہ کسے حقیقت نوں بیان کردے نیں۔ سارے واقعات دی ترتیب تاریخی اے۔ حنیف چودھری نے ایس سفر نامے دے دوران واقعات دا تسلسل بہت اچھے طریقے نال قائم رکھیا اے۔ اوہناں نے ”بھارت پھیری“ نوں لکھن ویلے بہت خوبصورت لفظاں دا استعمال کیتا اے۔ تقسیم ہند ویلے ہون والے ظلمات نوں ایس طرح بیان کیتا اے کہ پڑھن والیاں دی روح کنب جاندی اے۔ حنیف چودھری نے ایس سفر نامے وچ سفر نامے دی تکنیک دا بہت اچھا استعمال کیتا اے تے مکمل غیر جانبداری ورتی اے۔ خواجہ نور کاشمیری نے اپنے اک خط وچ ایس سفر نامے بارے ایہ الفاظ لکھے نیں:

”بھارت پھیری آکھن نوں تے اک سفر نامہ ای اے۔ پر حقیقت ایہ وے کہ ایہدے وچ تھاتھات اتے ادبی موتی تے جوہر پارے کھلے ہوئے ہن۔ لفظاں دی چون، قلم دی روانی، بیان دی بے ساختگی تے کھلا ڈھاپن۔ حقیقت بیانی تے کجھ نہ چھپا کے رکھن دا اصول جہیاں خوبیاں نے ایہنوں سفری رپورتاژ دے نال نال اک حسین داستان دا روپ دے دتا اے۔“ (5)

حنیف چودھری نے بھارت پھیری وچ حقیقی واقعات نوں پیش کیتا اے۔ اوہناں دے سفر نامے وچ کدھرے بناوٹ نہیں اے۔ لفظاں دے چناؤ توں لے کے واقعات دی پیشکش تک، معاشرتی رویاں دی تصویر کشی توں لے کے اپنی تخلیقی تے بیانیہ اہلیت دے اظہار تک، ہجرت دے مظالم دی منظر کشی توں لے کر اپنے کھوے دی اٹ نال محبت تک اوہناں دا اسلوب بہت صاف تے متریا ہويا اے۔ کدھرے وی مشکل تے خشک لفظاں دی بھرمار نہیں اے۔ آسان پنجابی زبان دا استعمال کیتا گیا اے۔ برصغیر دی تقسیم پاروں ہجرت روگیاں دے حصے آن والے دکھ تکلیفاں تے پریشانیاں دے ان مٹ

روگ حنیف چودھری دیاں لکھتاں وچوں اکثر جھاتیاں مار دے نیں۔ جنم دھرتی توں ان چاہے وچھوڑے دی بیقراری اوہناں دے لکھے حرفاں راہیں ڈارتوں وچھڑی کوچ طرح کر لاندی اے۔

”ریڈیو پاکستان“ ملتان لئی لکھے گئے ریڈیائی ڈرامے:

حنیف چودھری پنجابی ڈراما نگاری وچ اک منفرد مقام رکھ دے نیں۔ اوہناں نے 70ء تے 80ء دے دہاکے وچ ”ریڈیو پاکستان ملتان“ لئی کئی کامیاب ڈرامے لکھے۔ حنیف چودھری دے ریڈیائی ڈرامیاں وچ معاشرتی مسئلایاں نوں بہت مؤثر طریقے نال پیش کیتا گیا اے۔ اوہناں اپنے ڈرامیاں وچ ہمیشہ خیال رکھیا اے کہ محدود دورانیے وچ ڈراما اپنے تمام تکنیکی عناصر دے نال مکمل شکل وچ سامنے آوے تے کسے قسم دی کمی محسوس نہ ہووے۔ حنیف چودھری نے اپنیاں ڈرامیاں وچ ریڈیو ڈرامے دے سارے ضروری عناصر شامل کیتے نیں۔ المیہ تے طربیہ موسیقی دا استعمال کیتا گیا اے۔ ایہدے نال نال فلیش بیک دی تکنیک وی ورتی گئی اے۔ فنی نکتہ نظر نال چنگے پلاٹ دیاں ساریاں اہم گلاں نوں حنیف چودھری نے ملحوظ خاطر رکھیا اے۔ اوہناں دے ڈرامیاں دا پلاٹ بہت مشکل نہیں ہوندا۔ مکالمہ نگاری کسے وی چنگے ڈرامے دی جان ہوندی اے کیونکہ مکالمیاں دے ذریعے ای سنسن والے کسے کردار توں واقفی حاصل کر دے نیں۔ حنیف چودھری دے سارے ڈرامیاں وچ مکالمہ نگاری تے بہت زیادہ توجہ دتی گئی اے۔

1- ”سکھ داساہ“ (13 مئی 1972ء) وچ جیجاں دی ماں دیاں گلاں ہر ماں دے جذبات نوں بیان کردیاں نیں۔

” (رونی آواز وچ) دھیاں دا وچھوڑا مانواں کولوں نہیں جھلیا جاندا اے۔ دھیاں مانواں دا مان ہوندا نیں۔ روٹی کھان لگیاں سوچتی آں خورے جیجاں نے روٹی کھادی ہووے گی یا نہیں۔“ (6)

2- ایسے طرح حنیف چودھری دے تحریر کردہ ڈرامے ”ڈکھاوا“ (21 جولائی 1985ء) تے ڈراما ”واپسی“ (17 مارچ 1978ء) وچ بہت خوبصورت مکالمہ نگاری پیش کیتی گئی اے۔ اللہ دتہ دے مکالمیاں تے گفتگو راہیں اک نا تجربہ کار تے جذباتی نوجوان دی زندگی نوں بیان کیتا گیا اے تے نسیم دے والد دے خطاں دی لفاظی وی زندگی دا نچوڑ بڑی سادگی نال بیان کردی اے:

”پتر علم داسہارا بہوں ہوندا اے۔ اک تیراک اپنے علم تے تجربے دے سہارے بھرے ہوئے دریا تے سمندر پار کرویندا اے تے ایں علم تے تجربے دے بنا جھیل دے بند پانی وچ ڈب ویندا ہے۔“ (7)

3- حنیف چودھری نے اپنے ڈرامیاں وچ کشمکش دا عنصر بہت خوبصورتی تے مہارت نال پیش

کہتا ہے۔ ”کتموں“ (14 اکتوبر 1977ء) وچ اندرونی تے بیرونی کشمکش نوں بیان کہتا گیا اے۔ ایسے طرح اوہناں دے شاہکار ڈرامے ”سانول موڑ مہاراس“ (20 جنوری 1985ء) وچ ڈرامے دے اہم عنصر تصادم دا پوری طرح استعمال کہتا گیا اے بلکہ ایہ سارا ڈراما کشمکش دے موضوع تے ای لکھیا گیا اے۔ شہری رنگا رنگی تے دیہاتی سادہ زندگی دی کشمکش، خود غرضی تے چالاکی دی کشمکش تے اچھائی تے برائی دی کشمکش۔ حنیف چودھری دے ڈرامیاں وچ بہت خوبصورت منظر نگاری کہیتی گئی اے۔ پنڈ دی زندگی تے شہری زندگی دی منظر نگاری وی سامعین تک بہت اچھے انداز نال پہنچائی گئی اے۔ خوشی دی موسیقی، درد بھری موسیقی، بلد دے گل بھی ٹلی دی آواز توں لے کے شہر وچ گڈیاں دے شور تک دے تمام صوتی اثرات نوں بہترین انداز وچ پیش کہتا گیا اے:

”سلیم ایہ تیڈا خیال اے کہ پیسہ انسان کوں خوشیاں ڈینڈا ہے۔ خوشی تے جذبے دی تکمیل دا ناں ہے۔ خوشی اوہ ست رنگی کہکشاں ہے جیہڑی سویر ویلے ہرے کھیتاں چوں ہو کے اپنے گھراں وچ آوندی ہے۔ سرسوں دے پھل، کنک دے سٹے تے مکئی دیاں چھلیاں، خوشیاں دے آہلنے نیں جتھاں زندگی دے پرندے بیٹھ کے مسکراوندے نیں۔“ (8)

4۔ ”رتھ دھیمے دھیمے ٹور“ (26 مئی 1985ء) اک بہت ای اہم موضوع تے تحریر کردہ ڈراما اے۔ ساڈے ملک وچ ٹریفک دا شعور بہت گھٹ پایا جاندا اے۔ جیہدی وجہ توں سڑکاں دے حادثات وچ مرن آلیاں دی تعداد کسے وڈی قدرتی آفت نال مرن آلیاں توں وی زیادہ اے۔ بخشو دا کردار اک خود سر شخص دا اے جیہنوں ہر کوئی سمجھا وندا اے کہ تیز رفتاری موت اے۔ تیز گڈی چلاؤن والا آپ وی مردا اے تے دوسریاں واسطے وی موت دا پیغام بن جاندا اے پر بخشو تے کوئی گل وی اثر نہیں سی کردی:

”نوکریاں تے ملدیاں ہن پر میکوں ڈرائیوری توں سوا ہور کوئی نوکری بھاندی نہیں، سوا نہیں آندا بیا نوکری وچ۔ ڈرائیوری دے ڈوفاندے ہن۔ سیر دی سیر تے نوکری دی نوکری۔ نہ کسے دی افسری نہ ماتحتی۔ اپنی مرضی نال گڈی کدھرے روک ڈیو۔ اپنی مرضی نال چلا دیو۔ پاکستان وچ میڈے توں اچھا تے محتاط ڈرائیور ہور کوئی نہیں۔“ (9)

5۔ حنیف چودھری دے ڈرامے ”کچ دی گڈی“ وچ عائشہ دا کردار اک گھریلو تے شوہر پرست عورت دا اے۔ جیہدی دو مہینے پہلے ای شادی ہوئی اے۔ جدوں کہ سلیم دا کردار اک لالچی تے جذباتی مرد دا اے جیہڑا پہلے عائشہ دی خوبصورتی ویکھ کے اپنے ماں باپ دی مرضی دے خلاف اوہدے نال ویاہ کر دا اے تے فیر شیم دی دولت ویکھ کے عائشہ نوں کلیاں چھڈ دیندا اے:

”تینوں میرے تے اعتماد نہیں عاشی۔ میں اوہوای سلیم آں جینے تیرے پیار دے
تھلاں وچ نسدیاں نسدیاں اپنا سبھ کچھ لٹا دتاسی۔ جیہڑا سارا سارا دن تیرے کالج
دے بوسے اگے لکڑی دی کار کھڑا رہندا سی۔ میں اوہوای سلیم آں جینے اپنے پیار
دی سولی تے ماں پیونوں چڑھا دتا اے۔ ایہناں دی مرضی دے خلاف میں اپنے
پیار دا لڑ تیرے نال بدھا اے۔ ایہ پیار نظراں توں دور ہو کے وی ایویں گوڑھا
تے اونویں تھریا رہوے گا عاشی۔“ (10)

حنیف چودھری دے پنجابی ڈرامیاں دے تجزیے توں ایہ گل سامنے آؤندی اے بی اوہناں
دے ڈرامیاں دے موضوعات دیہات دی مٹی نال جڑے ہوئے نیں۔ اوہناں دی تمام تر منظر نگاری
وچ پنجاب جھلکدا اے۔ اوہناں دے کردار پنجاب دی بودوباش دی نمائندگی کردے نیں تے اوہناں
دے کرداراں دے مکالمے پنجاب دی خوشبو نال گنھے ہوئے نیں۔

☆☆☆

References:

- * Research Scholar Ph.D (Punjabi), Multan.
- 1- Hanif Chaudhary. Iftada Tehreran (Multan: Kitab Ghar, Hasan Arcade, 2009) 33.
- 2- Hanif Chaudhary. Iftada Tehreran, 53.
- 3- Atar Singh, Dr. Khat, 7 June, 1984, Mashula, Bharat Phari (Multan: Kitab Nagar, 1997) 170.
- 4- Hanif Chaudhary, Dr. Bharat Phari Bharat Phari (Multan: Kitab Nagar, 1997) 47.
- 5- Noor Kashmiri, Khawaja. Khat, 4 December 1995, Mashula, Bharat Phari (Multan: Kitab Nagar, 1997) 175.
- 6- Hanif Chaudhary. Sukh Da Saah (Drama), Masuda, Nashar Shuda 12 May 1972, Multan Radio Station, 10
- 7- Hanif Chaudhary. Wapsi (Drama), Masuda, Nashar Shuda 17 March 1978, Multan Radio Station, 14.
- 8- Muhammad Hanif Chaudhary. Sanwal Mour Maharan (Drama), Masuda, Nashar Shuda 2 January 1985, Multan Radio Station, 3.
- 9- Muhammad Hanif Chaudhary. Rath Dhemay Dhemay Toor (Drama), Masuda, Nashar Shuda 26 May 1985, Multan Radio Station, 5.
- 10- Muhammad Hanif Chaudhary. Kach Di Gadi (Drama), Masuda, Nashar Shuda 7 June 1979, Multan Radio Station, 6.